

Hornová Ružena

Életrajz

Hornová Ružena Érsekújvárott él egy lakótelepi bérházban, kétszoba-összkomfortos lakásban. A lakás szecessziós bútorait a fia családját ábrázoló fényképek díszítik. Az interjú több ülésben készült. A feltett kérdésekre őszintén válaszolt, saját magát sem kímélve az olyan epizódoktól sem, amelyek földézése biztosan nem volt kellemes a számára. Az interjú szlovák nyelven készült.

A dédszüleimet nem ismertem. Az apám úgy emlékezett, hogy a szülei Prágából költöztek Tapolcsányba, valamikor a tizenkilencedik században. Hogy mikor alakították

Tapolcsányban a hitközséget, azt nem tudom, erről nincs semmi tudomásom [Nagy]Tapolcsányról van szó, amely nagyközség volt Nyitra vm.-ben, 1891-ben 4200 szlovák, német és magyar, 1910-ben 6400 szlovák, magyar és német lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, királyi közjegyzőség, adóhivatal). A Nyitra-völgy kereskedelmének és iparának gócpontja volt, élénk vásárokkal; a 20. század elején cukorgyár (720 munkás), szeszfinomító, tápszírgyár, likőr- és seprőgyár, téglagyárak és parkettgyár volt a településen, valamint polgári fiú- és leányiskola. Trianon után Csehszlovákiához került, lakosainak száma 1919-ben 7000 fő volt. – A szerk.]. Ugyanúgy arról sem, hogy mikor létesítették a temetőt. Gondolom, az úgy volt, hogy a Hevra Kadisa rögtön megalakult, ahogy az első zsidók letelepedtek a városban. Hogy abban az időben ki volt a rabbi, azt nem tudom, azt sem, hogy volt-e egyáltalán rabbi. Ők az első zsidók közé tartoztak, akik letelepedtek a városban. Az apám szülei Prágából származtak. Apám azt is említette, hogy a gyökereket Spanyolországban kell keresni. Amikor ideérkeztek, a főtéren vettek egy házat, amelyet egy idő után átépítettek: az alagsorban alakították ki az üzlethelyiséget, az emeleten pedig kialakítottak egy összkomfortos lakást.

Az apai nagyszülők, Friedmanék keresztnevére már nem emlékszem. A nagyapám akkor halt meg, amikor az apukám két éves volt. Nagymamám aztán újra férjhez ment. A nagymama másik férjét talán Kuhnnak hívták, de nem emlékszem rá pontosan. Gyermekekoromban már ő sem élt, ezért nem tudok róla semmi közelebbit. A nagymamára is csak mint fekvőbetegre emlékszem. Cukorbetegségben szenvedett. Mindig azt mondogatta, hogyha kigyógyul, vesz nekem egy nagy babát, de hát arra már nem került sor. Az első házasságból apukám, a bátyja, Friedman Dávid és az öccse, Friedman Móric származott. A nagymama másik házasságából egy lány, Kornélia született. Felnőttkorában Fürst Kornéliának hívták.

Az apám sokszor emlegette, hogy a szülei gazdag zsidók voltak. Házat vettek [Nagy]Tapolcsány főterén. A háznak az volt az érdekessége, hogy alatta egy alagút vezetett a katolikus templomba. Ez a ház a mai napig is áll. Az alagutat akkor vájták ki, amikor a török hódítók uralták [Nagy]Tapolcsány városát [A 16. század végén, 1599-ben dúlták föl a törökök az akkor 124 házat számláló várost. – A szerk.]. Ezeket a dolgokat az apám emlékeiből tudom. Az apai nagyszülők,

ahogy az apám említette, ortodox zsidók voltak. A nagyapám még kaftánt, a nagyanyám bizonyosan parókát viselt. Abban az időben épült a Nagytemplom, a nagyszüleim, és a szüleim is oda jártak. Az apai nagyszülők, Friedmanék [Nagy]Tapolcsányban vannak eltemetve.

Édesanyám szülei, Rosenzweig Bernát és Katalin vidéken éltek. A falut Családkának hívták [Családka – kisközség volt Nyitra vm. Nagytapolcsányi járásában, 1910-ben 400 főnyi szlovák lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került, ma Szlovákiában van, Čeladice. – A szerk.]. Az anyám elmondása szerint ősidők óta földművesek, nagybirtokosok voltak. Amikor megöregedett a nagymama, elköltözött Nyitrára, ott egy lakást bérelt a Farská utcában, egy sarokházban. Lefelé a zsinagóga, és nem messze van onnan a katolikus templom is. A lakásban egymagában élt, de a lánya és a fia, doktor Rosenzweig, aki még akkor nőtlen volt, segítették. A nagymama nyolcvankét éves korában halt meg.

Nagyszüleim úgy éltek, mint a korabeli többi gazda. Megvolt a gazdaságuk – tehének, baromfik, lovak és természetesen a szántóföld. A szántóföld elég nagy terjedelmű volt, de nem emlékszem pontosan, hogy mennyi. A birtokon alkalmazottak segítettek a napi munkában. Nem voltak zsidók, de nagyon tiszteltettségűek voltak. A nyári betakarítási időszakban béreseket is alkalmaztak, hogy mindent időben betakarítsanak. Több szekerek és egy hintójuk volt. A szekereket nemcsak a napi munkához használták, hanem arra is, hogy kóser vaját és túrót szállítsanak több nyitrai kóser tejcsarnokba. A vaját és a túrót külön helyiségben készítette a nagymama, természetesen besegítettek a cselédek is.

Rosenzweig nagymamámnál sábeszkor mindig finom kalácsot sütöttek. Az étel kóser volt, ezt mindig Nyitráról hozták, és a baromfit oda vitték saktolni [lásd: sakter]. Péntek este megcsináltuk a kidust, elmondtuk a bróhékat. Égtek a gyertyák, nagyon jól éreztem ott magam. Ilyenkor senki sem dolgozott [lásd: szombati munkavégzés tilalma], inkább beszélgetéssel töltöttük az időt. Beszélgettünk mindenféléről, politizáltunk is egy kicsit, de a vallásról is szó került. Az unokatestvéreim között voltak ortodoxok és neológok is. Például az egyik unokatestvérem, doktor Rosenzweig nagyon vallásos volt, földeket adományozott a hitközségnek. Egyszer, már jóval a háború után rákérdeztem a földekre, de a meglepetésemre eladták. Nekem maradt valamennyi földem, amit örököltem.

Nagymamám sokszor mesélt nekem a gyógynövényekről és a gyógynövényekkel való gyógyítási módszerekről. A faluban elismert tudója volt ezeknek a dolgoknak. Ha valaki megbetegedett vagy megsérült, a nagyanyámtól kértek tanácsot, hogy mit alkalmazzanak az adott esetben. Nem tudom, hogy kitől tanulta ezt a nagymama.

Gyermekekoromban két-három ezer zsidó lakott [Nagy]Tapolcsányban, összesen körülbelül tízezer lakosa lehetett. A városban nem volt külön zsidónegyed, együtt laktak a zsidók a nem zsidókkal. Gyermekekoromban a hitközség kimondottan nem volt ortodox, olyan középutat választottak. A zsidó tulajdonban levő üzletek szombaton zárva voltak. A zsidók java része kereskedő és iparos volt, de néhány földbirtokos is volt.

[Nagy]Tapolcsányban két zsinagóga volt. Az egyik a már említett nagytemplom, a másik közvetlenül a nagytemplom mellett állt, az úgynevezett Rosenthal zsinagóga. Azért hívták úgy, mert miután az öreg Rosenthal, aki nagyon gazdag ember volt, meghalt, a fia úgy határozott, hogy emlékére templomot épít. A templomok a város központjában álltak egy kis tér mellékutcájában. A

Rosenthal zsinagógába többnyire a fiatalság járt. Annak ellenére, hogy a városban két templom is volt, mégis csak egy ortodox hitközség működött. Az én időmben, azaz a [második világ]háború előtt nagy közösség élt [Nagy]Tapolcsányban. Weiss Eliezer volt a rabbi, Magyarországról származott, így nem tudott jól szlovákul. Az elődjét Schweiger rabbinak hívták. A kántornak, Chaim Abrahamsonnak gyönyörű hangja volt. Amikor a Kol nidrét énekelte, a gójok kint álltak a templom előtt, csak hogy hallhassák a gyönyörű hangját. Később a budapesti Dohány utcai templomba ment kántornak. Sajnos, Weiss rabbi nem élte túl a holokausztot. A Rosenthal zsinagógához fűződik egy érdekes esemény. Az emberek azt suttogták egymás közt, hogy a zsidók a deportációk előtt oda vitték az értékes holmijaikat és az aranyat. Az emberek föltörték, és miután semmit sem találtak, felgyújtották. Ezért ma már [Nagy]Tapolcsányban csak egy zsinagóga áll. A szebbik elpusztult.

A városban különböző zsidó egyesületek tevékenykedtek, például a Makkabi sportegylet [A Makkabi Világszövetséget 1921-ben, a XII. cionista kongresszus idején alapították Karlovy Varyban, azzal a céllal, hogy egyetlen szervezetbe tömörítse a világ valamennyi zsidó sportszervezetét, s a zsidó ifjúság körében előmozdítsa a testedzést, valamint a kulturális és társadalmi tevékenységeket. A világszövetségnek 1935-ben 100 000 tagja volt (10 000 Csehszlovákiában). Csehországban az első Maccabi tornaklubot egyébként 1899-ben, Morvaországban az első sportklubot, a Bar Kochbát 1893-ban alapították. Az első világháború előtt 15 Maccabi klub volt Csehországban és Morvaországban. A Csehszlovák Maccabi Szövetséget 1924-ben alapították meg, s a szövetség még az évben tagja lett a berlini székhelyű Maccabi Világszövetségnek. – A szerk.], különböző cionista csoportok, valamint a Hevra Kadisa is. Ezekben az egyesületekben éltek a zsidó polgárok társadalmi életet. A WIZO nőegylet jótékonyági szervezet volt. Mondjuk, egy konyhán a szegényeknek főztek ebédet, mi pedig kiszolgáltuk őket, megkóstoltuk az ételt, hogy vajon jó ízű-e. Én főleg kóstoló voltam, de azért én is kiszolgáltam. Annak idején voltak nagyon szegény emberek is. Én mindig igyekeztem, ha ilyen szegény zsidóval vagy nem zsidóval találkoztam, hogy én köszönjek előre. Nem akartam azt a benyomást kelteni, hogy nem becsülöm meg őket. A barátnőm között akadtak nem zsidók is. A Szeges Irma szó nélkül befogadott engem. Itt a házban is, az alattam lakó nem zsidó szomszédasszonnyal sokkal jobb viszonyban vagyok, mint a mellettem lakó zsidó szomszédasszonnyal. Én az embert nézem és nem a származást vagy vallást, mert akad olyan, aki esetleg érdekből segítene nekem, de aki alattam lakik, az bármikor segít, ha valamire szükség van, ha esetleg pont nincs nálam az opatrovníčkám [gondozónőm]. Már előfordult olyan is, hogy aki alattam lakik, látta, hogy az orvos megy el tőlem, és szó nélkül hozott nekem ebédet. Igyekszem meghálálni, de nem arról van szó. A jóság, a finomság, én azt nézem az emberekben. Mindig meggondolom, hogy kit kérjek meg, még ha csak egy csekélyeségről van is szó. Mondjuk, most húsvétra [Pészah] halotti misét tartottak [Minden bizonnyal a mázkirra utal. – A szerk.]. Ott jelen volt egy olyan ember, akivel én nagyon jóban vagyok, de akinek eszébe sem jutott, hogy karon fogjon és elkísérjen. A másikat megkértem, de őt nem kértem volna meg.

A városban volt mikve is, ugyan nem jártam oda, de tudom, hol volt. A mikve egy kicsit kint, a Nyitra folyó mentén állt. A szüleim is csak néha jártak el oda, mert már akkor modern lakásunk volt fürdőszobával, és ezért otthon fürödtünk. Jómagam csak az esküvő előtt voltam mikvében, az előírás szerint. Érdekes szertartás volt. Egyszer vagy kétszer le kellett merülnöm a víz alá. A mikve épülete ma már nincs meg, azt hiszem, hogy a háború után lerombolták. A mikvét egy Práger nevezetű zsidó vezette.

Nem emlékszem pontosan, hogy [Nagy]Tapolcsányban hány sakter élt, talán egy vagy kettő. Ők külön elmentek az emberekhez, és ott, helyben levágták az állatokat. A városban külön mészárszékben árulták a kóser húst. Az üzlet nem messze a főtértől, egy kisebb mellékutcában állt. A tulaj nevére sajnos már nem emlékszem.

A város főterén állt az ötosztályos zsidó elemi iskola. A Fő téren egy udvarban volt külön egy intézet, ahol a bóherek tanultak. Nem emlékszem, hogy ki tevékenykedett ebben a bóheriskolában [lásd: jesiva], de biztos, hogy valamilyen vallásos ember. A bóherok nagyon vallásos fiúk voltak, pajeszt is viseltek. Külön tanultak, külön iskolában.

Gyermekkoromban [Nagy]Tapolcsányban kétszer egy héten, azt hiszem, kedden és pénteken volt piac. Főleg zöldséget és gyümölcsöt lehetett ott kapni, és baromfit is – libát, kacsát, tyúkot. Annak idején még nem volt hivatalos gabonafelvásárló cég. Az eladók teherkocsival érkeztek a piacra, és egyenesen onnan árusították a gabonát. Mindig jött valaki, aki felvásárolta a malom részére lisztnek. A gabonát zsákokban tárolták. Szlovákul úgy nevezték, hogy žoch. Innen ered a [nagy]tapolcsányiak máig is ismeretes mellékneve, a žochár. Az összes [nagy]tapolcsányi žochári. A múltkor a tévében is hallottam ezt a szót. A lovakat és nagyobb állatokat külön vásáron árulták. Lóvásárt nem rendeztek gyakran, nem is tudok róla semmi pontosabbat mondani. A kispiacra főleg az anyukám járt bevásárolni, de amikor már én is felcseperedtem, akkor én is eljártam. Vettem egy libát, csirkét... Nem volt kimondottan kedvenc eladónk.

[Nagy]Tapolcsány gyermekkoromban szép kisvároska volt, az utak inkább kövezettek voltak. A város java részében volt villany és folyóvíz, a főtéren mindenhol, de a külvárosban nem minden házban. Különösebben nem emlékszem semmilyen politikai eseményre. Tudom, hogy amikor a városi választásokat tartották, a szegény apám mint városi képviselőjelölt indult, akkor kint álltunk a főtéren, és úgy vártunk az eredményekre. Megtisztelték és megválasztották. Nem tudom, melyik évben volt.

Az apukám, Friedman Joachim [Nagy]Tapolcsányban született, 1885-ben. Zsidó elemi iskolába, később polgári iskolába járt a szülővárosában. A további tanulmányairól nem tudok közelebbet mondani. Az apukám családjában úgy beszéltek németül, mint szlovákul. Az anyukám Friedmanová Paula, lánykori nevén Rosenzweig Családkán született, 1887-ben. Az anyukám Nyitrán járt iskolába, naponta bejárt a városba. Családkán, ahonnan az édesanyám származott, csak szlovákul beszéltek, tehát az anyanyelve szlovák volt. A szüleim otthon csak szlovákul és németül beszéltek, sőt német újságokat is vásároltak. Én főleg a „Prager Tagblatt”-ra emlékszem [A bécsi lapoktól eltekintve a „Prager Tagblatt” volt a Monarchia legnagyobb német nyelvű napilapja, és ez volt Csehszországban az egyik legolvasottabb újság. Az Első Csehszlovák Köztársaság alatt számos zsidó származású szerkesztő dolgozott a lapnál, és dolgozott a lap számára sok zsidó levelező is (Max Brod, Willy Haas, Rudolf Fuchs, Egon Erwin Kisch, Theodor Lessing stb.). A lap utolsó száma 1939. március elején jelent meg. A második világháború alatt a prágai Panská utcai épületben székelte a „Der neue Tag” című napilap szerkesztősége, a háború után pedig a Mladá Frontáé lett az épület és a nyomda. – A szerk.]. Szlovák újságokat is vásároltak, de már nem emlékszem konkrét címekre.

A szüleim, az akkori szokásoknak megfelelően egy sádhen révén ismerkedtek meg. Nem tudom, hogy hívták, erről a szüleim sosem beszéltek. A sádhen ajánlására az apám elment látogatóba az édesanyám szüleihez. Láta édesanyámat, jól nézett ki, jól nevelt, szolid lány, sőt még pénze is van. Nem tudom persze, mi volt az anyukám hozománya, de gondolom, elég gazdag lehetett. Ezek

a házasságközvetítők többnyire nők voltak, gyakorlatilag a háború kezdetéig működtek, mert az ortodox zsidók sokan voltak, és azok csakis sádhén révén házasodtak. Így ismerkedtek meg, és nemsokára házasságot kötöttek. A szüleim nem nagyon meséltek az esküvőjükről, csak azt tudom, hogy Érsekújvárott, a Korona szállóban tartották meg.

Az édesapám [Nagy]Tapolcsányban köztisztviselőnek örvendett. Tagja volt a városi tanácsnak és a hitközségi elöljáróságnak. A városi tanácsban ő volt az egyedüli zsidó, nem képviselt semmilyen pártot, csak a zsidóság érdekeit. Sok nem zsidó barátja volt, és ők sokszor segítettek neki elintézni ezeket a zsidó dolgokat. Nem tudom, milyen konkrét feladata volt, de arra emlékszem, hogy egyszer eljöttek hozzánk a szemetesek. Kérdeztem, hogy mi történt. Kérték, hogy az apu intézze el nekik a magasabb fizetést. Csak erre emlékszem.

Apám gyakran eljárt a prágai börzére. Sokszor elvitt magával. Egy alkalommal, amikor Prágában voltunk, elvitt a prágai zsidó múzeumba, a régi temetőbe és a zsinagógákba. Sok zsidó vonatkozású dologba beavatott. Nagyon érdekes volt, mert ilyen dolgokkal addig nem találkoztam. A zsidó múzeumban nagyon sok régi könyvet, tórákat, kelyheket őriznek, különböző dokumentumokat láttam a régi prágai gettóból, a zsidókra vonatkozó királyi levelek is ott voltak kiállítva. Egy gyereknek ez nagyon érdekes volt.

A szüleim az apukám szüleitől örökölt fűszer-nagykereskedésben dolgoztak. Az árut inkább a hazai gyáraktól vásárolták, de volt külföldi eredetű áru is az üzletben. Főleg a nyitrai cukorgyárból és a malomból szoktunk vásárolni. Importárut pedig annak idején hétfőnként lehetett bevásárolni a pozsonyi börzén – például amerikai lisztet, mert az jobb volt rétesre. Az üzletben dolgozott egy zsidó származású segéd is, Kohn Árpád. De volt nem zsidó munkásunk is. Emlékszem, hogy az édesanyám a Kohnnal csomagokat készíttetett – volt bennük liszt, cukor, margarin és sajt –, amiket aztán a szegényebb családoknak juttattak el. A mi családuk mindig sokat költött jótékonyági célokra [lásd: jótékonyág kötelezettsége].

Az apám gyakran szállított árut Bánovcéra [Bánovce nad Bebravou] és Nyitrára. Bánovcében lakott az egyik unokatestvére, akit gyakran meg szokott látogatni. Az unokatestvér szomszédságában lakott doktor Tiso [lásd még: Szlovákia (1939–1945)], akivel hosszú órákon át tudtak beszélgetni, csak azt sajnálom, hogy sosem kérdeztem meg, hogy miről. Emlékszem, egy ízben kimentem apám elé az állomásra, amikor jött haza a pozsonyi börzéről, és láttam, hogy beszélget egy katolikus pappal. Kérdeztem apámat, hogy ki az. Mondta, hogy doktor Tiso, a szlovák nemzeti párt [Szlovák Néppárt] képviselője. Éppen Prágából érkezett egy parlamenti ülésről. De bezzeg amikor szükség volt rá, nem állt ki a zsidók mellett, sőt az apámat se védte meg, dacára annak, hogy jól ismerte.

Az apám nagyon jó ember volt. Támogatta a szegényeket pénzzel is, élelmiszercsomaggal is. Szegény, főleg az özvegyasszonyokkal érzett, mivel az ő édesanyja is özvegy volt. Főleg ünnepekre küldött nekik lisztet, cukrot, margarint, szóval ilyeneket. Pénzt is adott a gyerekeknek. Gyermekkoromban snorrerek is jártak [Nagy]Tapolcsányban. Főleg Kelet-Szlovákiából, Kárpátaljáról érkeztek. Sokszor nálunk is ebédeltek, sőt egy falusi bóher a [nagy]tapolcsányi jesivából mindig nálunk étkezett. A szüleim, mondom, nagyon sokat adtak jótékonyági célokra.

Anyám rendszeresen meglátogatta vasárnaponként az anyukáját, aki Nyitrán lakott. Én mindig az állomáson vártam, hogy mikor érkezik haza. Egyszer, egy vasárnap csak egy sürgöny várta a nagymama ajtaján, amiben az állt, hogy a nagypapa meghalt. Anyukám annyira felizgatta magát,

hogy rosszul lett, hányt stb. Az orvos megállapította, hogy ez egy idegi eredetű betegség. Szegény apám akkor elvitte az édesanyámat Bécsbe, Sigmund Freud professzorhoz, aki azt ajánlotta, hogy az édesanyám menjen a luhačovicei fürdőbe. Ott az ilyen jellegű megbetegedéseket speciális módon kezelték, skót tusfürdővel, amely nem más, mint a hideg és meleg víz váltogatása. A kezelés után az apukám ismét elvitte az édesanyámat Bécsbe. Freud professzor egy orvosságot írt elő neki, és hipnotizálta is őt. Azt ajánlotta az anyukámnak, hogy rendszeresen járjon el a fürdőbe kikapcsolódni. Az állapota idővel majd javul, de az események nem maradnak nyom nélkül [A családfában az áll, hogy Hornová anyai nagyapja, Bernard Rosenzweig 1938-ban halt meg. Ausztria annektálása 1938 márciusában következett be, júniusban pedig Sigmund Freud és családja elhagyta Ausztriát. A 82 esztendőes Freud ekkor már súlyos beteg volt, egészen valószínűtlen, hogy még kezelte volna Hornová édesanyját. Elképzelhető, hogy apja halálának dátuma téves, vagy hogy nem Freud, hanem valamelyik tanítványa kezelte Hornová édesanyját. De az sem lehetetlen, hogy a bécsi kezelés korábban történt, és nem az apja halála kiváltotta sokkhoz kötődött. – A szerk.]. Elmondhatom, hogy a kezelés segített rajta. A szemét is megműtötték, szintén Bécsben. Professzor Sachs operálta, aki a Sachs-lámpát találta fel [A szem átvilágítására használt lámpa feltalálója Bernard Sachs (1858–1944) amerikai ideg- és szemorvos, aki miután 1878-ban végzett tanulmányaival a Harvard Egyetemen, hosszabb időt töltött posztgraduális tanulmányokkal különböző európai orvosi egyetemeken (Strassburg, Bécs, Berlin, majd Párizsban és Londonban), és 1884-ben visszatért Amerikába (www.mrcophth.com/ophthalmologyhalloffame/sachs.html). Az interjúalany anyja 1887-ben született. Az interneten olvasható Sachs-életrajzokban nincs arra utaló adat, hogy Amerikába való hazatérése után visszatért volna dolgozni Bécsbe. – A szerk.]. Annak ellenére, hogy az anyukám állandóan szemüveget viselt, előfordult, hogy a vizet nem a pohárba öntötte, hanem melléje. A műtét után azonban már írt és olvasott.

A szüleim nagyon adtak arra, hogy jól nézzünk ki. Emlékszem, hogy a ruháinkat sokszor Nyitrán varrattuk az akkori ismert szalonokban, de már nem emlékszem konkrétan, hogy melyikben. A családuknak jól szituált volt, megbecsültek minket a városban, ehhez nekem is alkalmazkodnom kellett. De semmi különös nem volt az öltözködésünkben. Gyerekekként fekete szoknyában, fehér blúzban és magas szárú cipőben jártunk. A cipő fehér volt drappal, ünnepekre pedig lakkcipőt viseltünk.

A Vajansky utca 67-es szám alatt laktunk, az emeleten, a földszinten pedig az apám üzlete volt. Kert nem volt a házhoz, csak udvar, ahol a raktárhelyiségek álltak. Az üzlet egy fűszer-nagykereskedés volt. Az apám az üzletben egy zsidó inast [Föltehetően segédről van szó, nem inasról. – A szerk.], Kohn Árpádot alkalmazott, majd később egy Karol nevezetűt, végül egy Pistát, aki Považská Bystricáról származott. Ők a raktárban dolgoztak, az árut is ők szállították szét. Az emeleten a lakás nem az előszobából, hanem egy nagy hallból nyílt, onnan az ebédlőbe, majd a mi gyerekszobánkba jutottunk. Mellette volt a szüleim szobája. Az erkélyünk az udvarra nézett, szükesz ünnepén [lásd: Szukot] ott tartózkodtunk. Úgy volt kialakítva, hogy erre a célra is alkalmas legyen. A lakás az akkori időkhöz viszonyítva összkomfortos volt. A berendezéshez tartozott egy zongora is, szerettem rajta játszani. Egyszer megtörtént, már a Tiso alatt, hogy amikor játszottam, a zongoraszó kihallatszott az utcára. Éppen arra ment a gárdisták [lásd: Hlinka Gárda] parancsnoka, egy bizonyos Schtreicher, aki megjegyezte, hogy majd gondoskodnak arról, hogy a jövőben már ne legyen kedvünk a zongorázáshoz. Azért hallotta, mert az utcai szobában állt a zongora.

Nálunk cseléd lányok segítettek a háztartás körül. Az egyiket Dubnický Mariskának hívták, ő volt a mi dadánk, amikor kisgyerekek voltunk. Eljárt velünk a parkba sétálni, vigyázott ránk. Aztán volt egy Paula nevezetű is. Szakácsnő is volt, Viktorka, aki főzött, mert az anyukám a üzletben segített apámnak. Csak a Viktorka lakott nálunk, a többiek nem.

Az én szüleim nem voltak egészen ortodox zsidók, de neológok sem. A középutat választották, reagálva ezzel a megváltozott lakhelyre. Szigorúan betartották a kósert [lásd még: étkezési törvények], szombaton nem dolgoztak, és nem is főztek. A háztartásunk kóser volt, de amikor jöttek a gárdisták, akkor vége lett. Amikor először ettem sonkát, vártam a hatását, de semmi nem történt. Természetesen minden pénteken jártak saktoltatni. A kilében [lásd: hitközség] két sakter tevékenykedett, hogy melyikhez jártak a szüleim, nem tudom. Apám minden péntek este és szombat délelőtt elment a templomba. Természetesen vitte magával az öcsémet is. Apám benne volt a kile vezetőségében is, ő felelt a pénzügyekért. Néha szokott előimádkozni, de amikor én a nagyünnepeken ott voltam a templomban, akkor mindig mások voltak az előimádkozók. Az apám jól ismerte a Tórát.

A szüleim gyakran eljártak fürdőhelyekre az édesanyám miatt. Az édesapámnak is volt valamilyen szívbetegsége, szintén kezelésre szorult. Az anyukám idegkezeléseket vett, az apukám inkább reumatikus kezeléseket Trenčské Teplicben [(Teplic, Hévíz) – kisközség volt Trenčsén vm.-ben, már a 19. század végén korszerűen felszerelt gyógyfürdővel, több száz vendégszobával. Trianon után Csehszlovákiához került, ma Szlovákiában van. – A szerk.] vagy Pöstyénben [Pöstyén – Nyitra vm.-ben lévő nagyközség volt, jelentős gyógyfürdőközpont, kénes hévizei és iszapja világhírű. Trianon után Csehszlovákiához került, 1993 óta Szlovákiához tartozik. – A szerk.]. A szüleim zsidókkal és nem zsidókkal is barátkoztak, nem számított nekik a vallás. Az édesanyámnak volt egy barátnője, és apámnak is megvoltak a barátai. Az apám rendszeresen járt kávéházakba is, az anyám a barátnőjével járt el, no és persze mi, gyerekek is ott voltunk.

Édesanyámék hatan voltak testvérek, ma már nincs közülük senki. Doktor Jozef Rosenzweig ügyvéd volt. A húga, Ernestína férjhez ment egy Szabó nevezetű férfihoz. A lányok közül a Rosenzweig Szidónia és a Hanka nem ment férjhez. Doktor Rosenzweignak volt egy fia, aki a háború után Izraelba költözött, de már ő sem él. Az anyuka összes testvérét koncentrációs táborokba deportálták. Senki közülük nem élte túl a háborút.

Az édesapámnak két fiú testvére volt. Dávid zsidó iskolákat járt, és rabbinak szíltották, mert olyan tanult volt a zsidó dolgokban. Sajnos, korán meghalt. Nincs utána senki. Öt gyermeke volt, de csak egy lánya él, Izraelban. Az öccsének, Móricnak az egyik fia, Ernest Amerikában él. A másik fia, Edmund Izraelban van. A mostohatestvérétől, Kornéliától senki sem maradt. Az apukám testvérei [Nagy]Tapolcsányban éltek, de nem mondhatom, hogy rendszeresen találkoztak egymással.

Én 1915-ben születtem [Nagy]Tapolcsányban mint második gyermek. A szüleim otthon csak szlovákul és németül beszéltek. Egy keveset tudtak magyarul is, én is csak a háborús időszak alatt tanultam meg magyarul, mert Budapesten bujkáltam. Nem volt feltűnő, hogy nem beszéltem a nyelvet, mert felvidéki voltam. Emlékszem, hogy amikor üzletben voltam, és valaki bögrét kért, akkor én tudtam, hogy mi az a csésze, de nem tudtam, hogy mi az a bögre. Erre megszólalt két nő a hátam mögött: „Szegény lányka, nem csak süket, hanem ráadásul még vak is, hiszen az orra előtt van.” Így, lassacskán tanultam meg a magyar nyelvet.

[Nagy]Tapolcsányban volt zsidó óvoda, de én nem jártam oda. Négy gyerek volt otthon, és egy lány törődött velünk. Rendszeresen járt velünk sétálni. Egy asszonyhoz, aki a lányokat tanította hímezni, varrni és a többi kézimunkát, oda is szoktam járni. Zsidó elemibe jártam, az épülete még ma is áll [Nagy]Tapolcsányban, de ma már nem iskola. Nem is tudom, mikor volt ott utoljára tanítás. Gondolom, hogy még az ötvenes években mint iskola működött. Kisiskolás koromban az volt a szokás, hogy télen az iskolába mindenki, aki tehette, tűzfát vitt magával, hogy melegben tanulhassunk. Gondolom, hogy az iskolának kevés volt a pénze, ezért volt ez így. Nem nagyon emlékszem, mi volt a legkedvesebb tantárgyam. Mondhatom, hogy szerettem a matematikát, és ez megmaradt a fiamnak is. Az elemi iskolában a Steiner és a Krainer tanítottak engem. Ezek a dolgok már teljesen elmosódtak az emlékezetemben. A zsidó iskola abban különbözött a többitől, hogy a zsidó vallást tanították. Sőt, a lányoknak szombat délután összejöveteleket szerveztek, ahol előadásokat tartottak a zsidó vallás rítusairól. Nagyon régen volt ez már. Az elemi iskola után a tanulmányaimat Nyitrán, a kereskedelmi iskolában folytattam. Az iskola befejezése után az apámnak segítettem az üzletben.

Az iskolán kívül franciául tanultam. Később angolra is jártam, mert a fasizmus idején ki akartam vándorolni Angliába, de az édesanyám nem akart engedni. Azonkívül Brűnnben [Brno], egy német zsidó gimnáziumban elvégeztem egy osztályt. Az is befolyásolt, hogy az édesapám nagyszülei prágai németek voltak. Amikor Prágában voltam az apámmal, volt ott egy német színház, ahova gyakran elmentünk. Sok német író, például a Max Brod [1884-1968] prágai volt. Prágában működött egy német egyetem is. Nekem nagyon sok német könyvem volt, de odaadtam a fiamnak. Amikor kiköltözött, nem tudom, mi történt velük. Franciául is tanultam, mert annak idején nem az angol volt a diplomaták nyelve, hanem a francia.

Zongorára is jártam, zeneiskolába. Nagyon szépen zongoráztam. Amíg a férjem élt, addig játszottam, mert mindig megkért, hogy „Anyu, játsszál valamit!”. A halála óta nem tudom kinyitni. Megfogadtam, hogy télen fogok játszani, de valahogy nem megy. Nem tudom, miért. Már eladhattam volna a zongorám, ez egy szudéta német zongora, amit még a szegény apám vett nekem. Gyermekkoromban először egy nagy szárnyas zongora volt otthon, de aztán a szüleim kicserélték, és megvették ezt. Emlékszem, hogy a zongorán állt egy szobor, a három grácia. A szobor egy híres utánzat volt, de leejtettem, és eltörtött. Akkor nagyon kikaptam az anyámtól.

Az iskolában nagyon sok barátnőm volt. Csak néhányat tudnék most felsorolni: a Nágel Ilsa, aki most Pozsonyban él, az Ohel David öregotthonban lakik. Jó barátnőm volt a Schweizheimer Bori is, akit deportáltak, és nem tért vissza. Itt volt a Rosenthal Mancsi, a szomszéd kislány. Barátkoztam többel is, de később már elmentek mindenfelé, főleg mikor már kezdődött... No Szlovákiában ez úgy volt, hogy már 1939-ben érezhető volt az antiszemitizmus, és nagyon sok barátnőm kivándorolt. Néhány barátnőm, mint a Hiller Alice, Löffler Olga kiment Izraelbe. Mások Svájcba vándoroltak ki, mindenfelé. Én is ki akartam menni, csak az édesanyám nem engedett, mondván, hogy ahol én vagyok, ott legyenek a gyerekeim is. Készülődtem is, tanultam az angolt, de már aztán nem sikerült.

A békebeli időket azzal töltöttük, hogy társaságba jártunk, elmentünk a kávéházba vagy a Makkabi sportegyletbe teniszezni, télen korcsolyázni. Vasárnaponként a korzón sétálgattunk, ahol sok ismerőssel, barátal lehetett találkozni. Természetesen ott összejöttünk nem zsidókkal is. Meg kell hogy mondjam, sosem volt köztünk semmiféle ellentét. Jól kijöttünk egymással. A zsidó ifjúság

[Nagy]Tapolcsányban vasárnapokon a helybeli Korona szállodában jött össze, az úgynevezett teadélutánokon. Ott táncoltunk, jó volt a hangulat. Jól beszélgettünk mindenféle aktuális dolgokról, politizáltunk is egy keveset. Azonkívül két mozi is működött [Nagy]Tapolcsányban. Az volt az érdekes, hogy a filmben nem szólt a zene, hanem egy zongorista kísérte a filmet. Táncdélutánokat is rendeztek vasárnaponként a Korona szállóban. Én egy darabig zongoráztam ezeken a táncvasárnapokon, míg ki nem jelentettem, hogy én is táncolni akarok. A Korona szállóban rendeztek teadélutánokat és bálakat is a fiatalság részére. Van egy rózsaszín ruhám, mélyebb kivágással, az egyik barátnőmtől kaptam a háború után ezekkel a szavakkal: „Te elvesztettél mindent, legyen egy emléked!”

Fiatalkoromban nagyon sokat sportoltam, igazán kipróbáltam mindent. Jártam teniszezni, úszni, télen korcsolyázni, de legjobban szerettem síelni. Iskolás koromban röplabdáztam és pingpongoztam. [Nagy]Tapolcsányban a Makkabin kívül volt még egy Betár-csoport, az egy jobboldali zsidó tornacsoport volt [A név a B'rit (Berit) Trumpeldor, azaz „Trumpeldor Szövetség” rövidítése, ami egyben utalás a Bar Kochba-féle felkelés – az utolsó ókori zsidó szabadságharc – végső ellenállási fészke névére. A szervezet Vlagyimir (Zeév) Zsabotinszkij – vagy másképpen: Vladimir (Z'ev) Jabotinsky – kezdeményezésére, 1923-ban alakult. A Betár tulajdonképpen a „B'rit Hacoár” ifjúsági szervezeteként működött. Ez a revizionista ifjúsági mozgalom, mely a cionizmus jobboldali irányzatát képviselte, önvédelmi harci csoportokat szervezett a zsidó államiság kiharcolása érdekében. A második világháború idején a szervezet részt vett a Palesztinába való illegális kivándorlások (ún. aliják) megszervezésében. – A szerk.]. A Makkabit körülbelül harminc-negyvenen látogattuk. Főleg tornáztunk itt. Csak zsidó gyerekek jártak ide. Voltak közöttünk nagyon jó sportolók is. Azt hiszem, hogy Schultznak hívták az egyiket, aki valamelyik csehszlovák Makkabi versenyen, talán Donovalyn síelésben díjat is nyert. Én csak szórakozásból jártam ide, nem versenyeztem. „Körpenkultur” a Makkabbi sportnevelés. A Makkabinak volt még focicsapata is. A városban cionista csoportok is tevékenykedtek, de a nevükre már nem emlékszem. A cionista csoportokban már akkor tanították az alapvető dolgokat, amikre szükségük lehet majd a fiataloknak, ha kivándorolnak az akkori Palesztinába. Én is jártam ilyen csoportba, hetente egyszer gyűltünk össze. Főleg Palesztináról tanultunk. Soha nem egyedül mentem oda, mindig többen voltunk. Főleg a Hiller Alice-zal, Löffler Olgával és Stefivel, Rosenthal Aranykával, aki nemrég halt meg, jártunk el oda.

Gyerekkoromban nyáron mindig Családkára jártam, a nagymamához. Nagyon jól éreztem ott magam. Sokat játszottam a parasztygyerekekkel és a béresek gyerekeivel. Mindig olyan ruhában voltam, mint a többi gyerek. Amikor hazajöttem, az udvaron lévő pléh kádban a nagymama megfürdetett, és csak így ülhettem az ebédhez. Családkán mindig összejöttek az unokatestvérek, unokanővérek. Főleg egymással szórakoztunk, de meg kell mondanom, a faluban nem éreztünk semmiféle antiszemitizmust, még [Nagy]Tapolcsányban sem különösen. Az antiszemitizmus inkább úgy nyilvánult meg, hogy a szegények irigykedtek a gazdag zsidókra. Nem látták, hogy a zsidók között is akadtak nagyon szegény családok, akik gyakran csak a jótékonyaságból tartották el magukat. Gyermekkoromban sosem hallottam, hogy valaki a hátam mögött azt mondta volna, hogy ez zsidó. Mondhatom, jó volt az együttélés [Nagy]Tapolcsányban, hiszen akadtak nem zsidó barátnőim is.

Falura mindig csak nyáron mentem, a szünidőre. Sokszor a szüleim is eljöttek, és akkor az egész család pénteken elment kocsin Nyitrára, a templomba. Volt, hol aludnunk, mert Nyitrán sok

unokatestvérem lakott. Családkára vagy a testvéreimmel, vagy egyedül jártam, de ott mindig összejött egy sereg gyerek, sosem unatkoztunk. A nagyszüleim sok mindent megmutattak a gazdaságban, így értettünk az állatokhoz is.

Amikor már idősebb lettem, akkor már nem nagyon barátkoztam a helybéli gyerekekkel, mert jöttek az unokatestvérek, unokahúgok és ez volt a társaságom. Sokan voltunk lányok, és természetesen a divatról is sokat beszéltünk. A nyitrai unokatestvéreim mindig modernebb, divatosabb ruhákat hordtak, mert Nyitra abban az időben egy gazdasági központ volt, és ott mindig érezhető volt, hogy minden valahogy előbbre haladott. Az én szüleim is, amikor új ruhát kellett nekem venni, akkor elvittek Nyitrára, és ott varrattak vagy vettek nekem egy divatos ruhát. Ebben a tekintetben az én szüleim egyáltalán nem voltak maradiak. Bizonyíték rá talán a sínadrágom és a felszerelésem.

A szüleimmel nemcsak Családkára jártunk üdülni, hanem fürdőhelyekre is. Az egészen más világ volt. Ezek a helyek akkor, hozzá kell tennem, hogy még ma is, a legszínvonalasabb fürdőhelyek közé tartoztak. Luhačovicét vagy Trenčénteplíct nagyon sok zsidó család látogatta. Gyakran eljártunk ezekre a helyekre, mert közel vannak [Nagy]Tapolcsányhoz. Sokszor kirándultunk csak úgy víkendre. Mondjuk, Luhačovicén kóser vendéglőben étkeztünk. Az Alexandria szállóban laktunk. Teplicben is kósert ettünk, mindenhol. Csak amikor kezdődött a fasizmus, akkor már nem. A sábeszt is meg lehetett tartani, mert kóser vendéglők is voltak a város közepén. Valamikor az volt a szokás, hogy a zsinagóga a városban állt, a zsidók a közelében laktak, hogy tudjanak szombaton gyalog járni. Sőt [Nagy]Tapolcsányban nem is volt fiáker, mert az állomás olyan közel van a főtérhez. Jártunk Bécsbe is, mert az anyámat ott operálták, és én ott voltam vele egy darabig. Az akkor nem volt probléma. Valamikor fordítva volt, nekünk volt érdemes Bécsben vásárolni.

A téli szünidőket többnyire a szüleimmel töltöttem a Magas-Tátrában. Ha nem mentünk a szüleimmel sehová, akkor a fiatalokkal kirándultunk a közeli Skalkára, ami Körmöcbánya mellett található. Akkoriban nagyon szerettem síelni. Amikor a szüleimmel a Magas-Tátrában tartózkodtunk, mindig olyan helyen szálltunk meg, hogy elmehessünk Tatranská Lesnára, mert ott volt a kóser vendéglő. Ez nagyon fontos volt, mert akkoriban csak kósert ettünk. Problémát okozott a sábesz, mert a közelben nem volt semmiféle imaház. Ha több család összejött, akkor együtt imádkoztak, de amikor csak magunk voltunk, akkor kidüst csináltunk és egy ünnepi vacsorát. Mi, gyerekek még síelni is szoktunk sábeszkor. A szüleim nagyon megértők és elnézőek voltak. Ő-Tátrafüreden is sokat síeltem. A szüleink ezt nekünk, gyerekeknek lehetővé tették, mert nem voltak anyagi gondjaink. Ezek nagyon szép emlékek. Természetesen nem voltak minden évben tátrai vakációk. Még megemlíteném, hogy az egyik unokatestvérem esküvőjét is a Tátrában tartották meg. Amikor a Tátrában síeltünk, táncolni is jártunk. Emlékszem, egy Tiroler nevű tánctanár tanított bennünket táncolni. A harmincas években már több helyen lehetett kóser ételt kapni, úgyhogy már bárhová el lehetett utazni. Ahogy már említettem, sehol a közelben nem volt imaház, szóval sábeszkor nem jártunk templomba.

Három testvérem van: Márta, Dezső és Klára. Mindegyikük [Nagy]Tapolcsányban született. Márta 1910-ben, Dezső 1917-ben és a Klára 1920-ban. Leggyakrabban Klárával játszottam, mert a nővérem, Márta kijelentette, hogy „Én vagyok az idősebb, és ti szót fogadtok nekem”. Mi persze kijelentettük, hogy már csak azért sem. A családukban, ha lehet azt mondani, a Klára húgom volt

a kedvenc, mivel ő volt a legkisebb, de a többi gyerekhez is egyformán viszonyultak a szüleim.

Márta a nyitrai gimnáziumot, az öcsém a privigyei gimnáziumot végezte el, Klári tanítónő lett. El is kezdett tanítani, de beköszöntött a fasiszmus [lásd: Zsidó Kódex], ezért varrni tanult. Varrónő lett, mivel kitették őt az iskolából azért, mert zsidó volt. Abban az időben [Nagy]Tapolcsányban nem volt gimnázium, most már van egy, közel az állomáshoz. Márta nővérem a szüleim üzletében könyvelt. Dezider szintén az üzletünkben dolgozott.

Dezider öcsém a barátaival járta a környéket, és arra számított, hogy ő majd örökölni fog. Nem nagyon törődött azzal, hogy mi történik az üzletben. Az öcsémnek egészen más volt a baráti köre, és sokat futballozott. Klára húgom lassan hozzánk szegődött, lányoknál ez csak így van. A barátokkal egymást látogattuk, mindig valahol máshol jött össze a társaság. Emlékszem a születésnapokra, mindig megtartottuk, egyszóval társadalmi életet éltünk.

A családban mindenkinek megvolt a feladata. A nővérem sokat segített apámnak az üzletben. Igaz, én is besegítettem, de az én feladatom főleg a háztartás vezetése volt. Erre azért volt szükség, mert édesanyámnak megműtötték a szemét. Szabadidőmben lementem az üzletbe. A nővérem szabadidejében hosszú túrákra járt. Elment Trencsénteplicbe, Pöstyénbe, Luhačovicéra. Tagja volt a Makkabinak. Ők szervezték a turistautakat. Télen sokszor volt velem síelni a Tátrában vagy máshol. Volt olyan időszak, amikor tízen, tizenegyen is mentünk sízni a környékbeli dombokra. Ilyen volt a zsidó ifjúság élete abban az időben. Sokszor valamelyik tehetős zsidó gazda, mint például a családkai nagyapám is, kölcsönadta nekünk a szánkót és a lovakat. Úgy mentünk sízni az inoveci hegyekbe vagy a közeli Trábecsbe. Ezeken a közös kirándulásokon mindig nagyon jó volt a hangulat. Velünk jártak a barátnőim is – Löffler Olga, akinek a húga, Elizabeth ma Izraelben él. Nagyon jó barátságban voltunk. Továbbá a Kucsera Janka, Laufer Pista ügyvéd, aki harcolt a Szlovák Nemzeti Felkelésben, és akinek egy harcostársával valami nézeteltérése akadt. Hogy mi volt a probléma közöttük, az sosem derült ki. A háború után azt beszélték az emberek, hogy valamilyen lány volt a nézeteltérés oka. Megbeszélték, hogy majd a háború után elintézik a dolgot, de egyszer csak hátba lötték. A testvére, a Jancsi is járt velünk, a Wertheimer Pali és Oszkár, Freund Mancsi és Nágel Ilsa is velünk tartottak. Az öltözékünkre is emlékszem. Hosszú sínadrágot viseltünk kötött pulóverrel, és ami legfontosabb, nagyon jó minőségű sícipőt. A sítalp már kötéssel volt. Ez a felszerelés abban az időben nem volt szokványos. Síeltünk [Nagy]Tapolcsány környékén is, ahogy már említettem, s láttunk ott szegényebb gyerekeket is síelni hordóból készült sítalpon. A korcsolyánk is már egészen modern volt, kulcsos. Korcsolyázni a közeli halastóra jártunk, vagy lelocsolták a futballpálya egy részét, és ott korcsolyáztunk. A gyerekek a környékbeli dombokon szánkóztak.

A családunk modern volt, a háztartás is, de csak a nagyünnepeket tartottuk meg. A húsvétot [Pészah], az újévet [Ros Hásáná], a hosszúnapot [Jom Kipur], szóval a nagyünnepeket. A zsidóknál van egy bizonyos szokás, megemlékezés, mondjuk, húsvétkor nem esznek kovászos kenyeret, a hosszúnapikor böjtölnek és közösen gyónnak [A gyónás a katolikus hitélet része. A zsidók az olyan nyilvános böjtnapon, mint a tíznapos bűnbánatot lezáró Jom Kipur, a nap nagy részét a templomban töltik imádsággal, és bűnbánatot tartanak. – A szerk.]. Szombaton nem dolgoztunk. Az üzletet bezártuk. Vasárnap is csak délelőtt nyitottunk ki. Nem volt karácsonyfánk, de karácsonykor szintén kaptunk szaloncukrot, csokoládét, hogy ne fájjon a szívünk, mivel a barátok kaptak, és mi nem. Hanukára is kaptunk ajándékot, karácsonyra is.

Az édesapám minden szombaton elment a zsinagógába, de az anyu és mi, gyerekek csak a nagyünnepekkor. Az apám sosem tanult az öccsémrel hittel kapcsolatos dolgokat, külön tanítónk volt rá. A háború előtt nem volt bát micvám, de az unokámnak már elmentem a bát micvájára, Izraelba. Nagyon szép volt. Először beszélt az iskola igazgatónője, utána a rabbi. Minden lány sötétkék szoknyát és fehér blúzt viselt, amibe virágot tűztek. Szemben álltak a fiúk, és minden lánynak adtak ajándékot. Nem nagy dolog, de... Meg kell említenem az öcsém bár micvóját. A nagytemplomban tartottuk. Weiss rabbi vezette a szertartást. A templom megtelt, valóban nagyon sokan gyűltek össze, mert a szüleim nagy tiszteletnek örvendtek a városban. Az ünnepséget, azt hiszem, otthon, a szülői ház halljában tartottuk. Dezider órát és aranyláncot kapott a szülőktől.

A háború előtt csak a családi üzletben dolgoztam. Az én feladatomban volt a raktári számlák vezetése és az adóbevallások kitöltése, ezt mind én csináltam. Ezekben az időkben soha nem fordult elő, hogy valaki lezsidózzon. Soha az életben. Amikor kezdődött az antiszemitizmus, akkor kezdtem tanulmányozni a zsidó vallást és a régi dolgokat, mert a propaganda mindent kifordított. Egyszer előfordult, hogy hivatalosan elküldött az édesapám egy céghez, egy „výkupný podnik”-ba [felvásárlóüzem], ahol egy hajdani osztálytársam dolgozott. Köszöntem neki, hogy szervusz. Nem válaszolt nekem, mert már kezdődött abban az időben az antiszemitizmus. Mikor elintéztem a hivatalos dolgot, azt mondta az igazgató ennek a lánynak – Čulákovának hívták –, hogy „Szerezzen a Friedman kisasszonynak autót, mert esik és megázik!”. No, én azt hittem, hogy vele ott mindjárt történik valami! Ő egy szegény lány volt, és ott sikerült neki elhelyezkednie. Szóval, nem egyformák az emberek.

Ezekhez az időkhez tartozik még az a történet is, mikor az apám felvette hozzánk az egyik cseléd lányunk öccsét, a Karolt. Amikor már járták az utcákat a „hlinkások”, és „Jude” feliratokat festettek a zsidó üzletek kirakataira, így a mi üzletünkre is, az apám kiment az utcára. Észrevette, hogy ez a Karol is festi a kirakatot. Az apám nagyon lehordta őt. Szégyellte is magát a nyomorult. Ez volt a hála, hogy apám munkát adott neki és megélhetést. Így kezdődtek a zsidóellenes fellépések a városban. Az apámat azonnal, ahogy kikiáltották a szlovák államot [lásd: Szlovákia (1939–1945)], kizárták a városi tanácsból. Sokan sajnálták a képviselők közül, de nem tehettek semmit. Rövid időn belül jött az arizáció [Árjásítás – lásd: Zsidó Kódex. – A szerk.]. Elvették az üzletünket, de szerencsére apám választhatta meg az arizátor személyét. Egy Babčák nevezetű embert választott. A szomszéd faluba való volt, és nálunk szokott vásárolni. Az apám őt akarta, hogy ő arizálja az üzletet, mert látta, hogy jóindulatú ember, és úgy is volt. Németül szokta mondogatni, hogy élni és élni hagyni. Összeszedett jó pár ezret, de megmaradt az üzlet, és a lakást is kikérte magának. Volt valamilyen protekciója fönt, így megkapta a lakásunkat, hogy ne kelljen neki bejárni a szomszéd faluból, Solčanyból. Solčanyba abban az időben nem járt se vonat, se busz. Hogy ne kelljen neki gyalogolni, kiutalták részére a lakásunkat. Amikor hazajöttünk a lágerből, akkor a lakás úgy volt, ahogy otthagytuk, még a szekrényekben is a cuccok, minden.

Mikor elkezdődtek Szlovákiában ezek a bizonyos Tiso-féle antiszemita fejlemények, akkor vagy négyen-öten zsidó gyerekek a szomszéd gyerekekkel az utcán álltunk, beszélgettünk. Odajött egy Majláth nevezetű fiú, akit ismertem. Kijelentette nekünk, hogy ő egy zsidót sem bír látni. mire az ismerősöm, a Weiss Misi azt mondta neki, hogy akkor vakulj meg. Amikor kiadták a zsidóellenes törvényeket, akkor minden alkalmazottat el kellett engedni, mert a törvény értelmében a zsidók nem alkalmazhattak nem zsidó embereket. Ez nem nagyon tetszett az alkalmazottaknak, mert elvesztették az állásukat és a megélhetést. Emlékszem, hogy a cseléd lányunk, Paula még sokáig

titokban bejárt hozzánk segíteni az anyámnak. A háború után sajnos már nem találkoztam vele.

A holokausz idején Nyitrán, a Párovská utcában egy udvarban fa barakkok álltak. Ott találkoztak a gárdisták a még nem deportált tehetős zsidókkal. Itt fizették le a gárdistákat, pénzt adtak nekik. Érttem is fizetett az apám, hogy valami módon legálisan élhessünk Szlovákiában. Némelykor harmincezer koronát is kértek egy személyért. Ez nagyon nagy pénz volt. Nem tudom, milyen gyakran kellett lefizetni őket, azt hiszem, hogy főleg személyes ügyekben vagy ha valaki illegálisan érkezett vagy elszökött, főleg azokról volt szó. Az unokabátyám, Zilz Móric egy gazdag gyáros volt. Télen heringgyárat, nyáron pedig konzervgyárat működtetett Nyitrán. Kijelentette, hogy minden pénzt megad, hogy megmentsem még ha csak egy embert is. Ha a jó Isten megsegíti, akkor ismét lesz pénze, ha pedig nem, akkor úgymint elpusztul. Senki nem jött vissza a családjából. Nem tudom, hány embernek segíthetett így az unokabátyám.

A háború előtt volt egy vőlegényem, Weil Júliusnak hívták. [Nagy]Tapolcsányban nem éltek magyarok, magyarul nem is tudott senki. Ha ma is végigmenne az utcán, és magyarul beszélne, akadna ott néhány olyan ember, aki azt mondaná, hogy „na Slovensku po slovensky” [Szlovákiában szlovákul], olyan ott a helyzet. [Nagy]Tapolcsányban a baráti körben ismerkedtünk össze. Vasárnap kellett volna esküdnünk, de engem pénteken elvittek. Őt is elvitték Auschwitzba. Később megtudtam, hogy amikor meglátta, mi folyik a táborban, akkor megfogta a villanydrótot, és végzett magával.

Ami engem illet, 1942. március huszonnyolcadikán két gárdista jött értem. Pénteki nap volt, jól emlékszem [1942. március 28. szombat esett. – A szerk.]. Azt mondták, hogy csomagoljak össze egy pár dolgot, mert visznek munkára. A szomszédban, a nénimnél két lengyel zsidó nő lakott, a Vanda és az Ula, akik Lengyelországból szöktek el, ők már nekem elmesélték, mi történik náluk. Annyira megijedtem, hogy összeszedtem az összes orvosságot, amit a házban találtam – édesapám csillapítóit, szóval mindent. Egy maroknyit sikerült összegyűjtenem, és lenyeltem. Öngyilkos akartam lenni. Amikor az édesapámnak megmondtam, hogy mit csináltam, szerzett valahol, nem tudom, hol, egy taxit. Én a hátsó kapun át mentem ki a házból, és beültem a taxiba. Nem az ülésen ültem, hanem a padlón, hogy ne lássanak meg a gárdisták. A taxi az apám utasítására elvitt a nyitrai kórházba. Ott már várt rám egy orvos, és kimosták a gyomromat. Utána persze kijelentették, hogy itt nem maradhatok, mert a gárdisták ellenőrzik a kórházat, nem bújtatnak-e ott zsidókat.

Ott maradtam az utcán állva egyedül, tanácstalanul. Nem tudtam, hogy mihez is kezdjek. Ekkor eszembe jutott, hogy nem mesze a kórháztól lakik egy barátnőm, a húgom osztálytársa, aki szintén [Nagy]Tapolcsányból származott. Már említettem a nevét, Szeges Irma. Elmentem hozzá, és elmondtam neki, hogy milyen helyzetben vagyok, és hajlandó lenne-e néhány napra befogadni. Nagy meglepetésemre és öröömre azt mondta, hogy igen. A gyerekeinek azt mondta, hogy az unokatestvére vagyok. Nyugodtan maradhatok, mert az ő férje alispán volt a nyitrai megyeházán, és itt senki nem fog keresni.

Szeges Irma férje nagy pozícióban volt mint fasiszta. A háború után ezért a gyerekeit nem vették fel a főiskolára. Úgyhogy én írtam egy igazolást, hogy gondolkodás nélkül befogadott, és segített nekem. Most az egyik fia polgármester [Nagy]Tapolcsányban, a másik főügyész, a harmadik pilóta a New York–Frankfurt közötti légvonalon. Segítettem nekik, hogy bejussanak az iskolába. Az apjuk magas pozíciót töltött be a fasiszmus alatt, de érdekes, nem is láttam soha, úgy jött haza, hogy nem

találtam rá.

Szeptember tizenegyedikén mindig kimegyek a temetőbe, mert ez az a nap, amikor a szegény szüleimet tömegsírba lőtték. Most voltam a temetőben, meglátogattam az Irmát is. Könnyes lett a szeme örömeiben, hogy meglátogattam. Nem mentem üres kézzel, minden évben küldtem neki ajándékot, hogy ne legyek hálátlan. Kilencvenhárom éves az Irma, szép kor. A húgom férje keresztény volt, Farský nevezetű. [Nagy]Tapolcsányban a temetők egymáshoz közel, majdnem egymás mellett fekszenek, ekkor meglátogatom az ő sírját is. Szép virágot veszek rájuk.

Szóval mondtam Irmának, hogy csak néhány napról van szó, mert szeretnék magamnak hamis papírokat szerezni. Nyitrán éltek rokonaim, akik anyagilag is és minden tekintetben támogattak engem. Segítettek beszerezni a hamis iratokat is. Az iratok egy Verebély melletti faluból származtak, abból a faluból, ahol a nagynénim lakott. Egy ottani család egyik lányának az iratait adták nekem, aki férjhez ment. A papírok Vnuk Mária nevére szóltak. A falu a Felvidéken volt, így nem volt feltűnő, hogy nem nagyon tudtam magyarul. Elindultam Budapestre parasztlánynak öltözve. Szekéren utaztam. Amikor átértem a magyar területre, vonatra ültem, és elutaztam Vácra, ahol két unokatestvérem lakott. Ott természetesen átöltöztem, az unokatestvéreim pedig elvittek Pestre. Pesten hamis iratokkal éltem és dolgoztam. Hogy milyen a sors: találkoztam Pesten egy ismerőssel, Engel Izsóval. Ő mondta, hogy abban az utcában, ahol ő dolgozik mint üveges, egy táblán hirdetik, hogy munkásokat keresnek. Én bizony el is mentem oda, de tévedésből a szomszéd épületbe léptem be, ami viszont az én szerencsém volt. Amit a barátom látott, az egy nyilas üzlete volt, egy bőrdíszműves üzlet. Bementem egy céghez, amit úgy hívtak, hogy Weinstein és Nádas. Ott dolgoztam mint tűzőnő, kofferokat varrtam. A kofferok néha olyan nagyok voltak, hogy egészen a vállamig értek. A koffer öltése volt a dísz, ezért annak szépnek kellett lennie. A munkámmal annyit kerestem, hogy eltartottam magam, egy szobát is béreltem. Ennél a cégnél százhusz ember dolgozott, kofferokat, táskákat varrtak, készítettek. A munkaszolgálatosoknak is akkor kellett bevonulniuk, és táskákat varrtunk a részükre. Ott dolgoztam több mint két évig.

Találtam magamnak Pesten lakást, pardon, szobát egy zsidó aszonynál. A lakás a Jázmin utca 15-ös szám alatt volt. A szobatársam se tudta, hogy ki vagyok valójában. Örült, hogy hozzájárulok a lakbérhez. A háború után meglátogattam, és elmondtam neki, hogy ki is lakott vele a háború alatt. Nagyon meglepődött, nem is sejtette, hogy zsidó vagyok, még hozzá Szlovákiából. Pesten sokszor elkapott a razzia. Mindig tudtam magam igazolni, és szerencsére a redikülömben egy olvasókönyvet hordtam, a fedelén katolikus kereszttel, melyet az egyik barátnőmtől kaptam, hogy szerencsét hozzon nekem. Látták, hogy velem van, kérdezgettek egy kicsit, és átengedtek. Utólagos megtudtam, hogy egy detektív jött a házmesterhez [lásd: funkciók a lakóhelyen] érdeklődni utánam. A házmester azt mondta, hogy dolgozó lány vagyok, már két éve. Megúsztam ezt is.

1943-tól Szlovákiában nem voltak deportációk [lásd: deportálások Szlovákiából] és én szerettem volna hazamenni. Pesten azért összejöttünk mi, ismerősök, de nem árultuk el egymásnak, hogy hol lakunk, mert ha elkapnak valakit, akkor ne tudjon elárulni. Akadtak azért árulók is. Összeköttetésbe léptem egy emberrel, aki feketén vezette át az embereket a határon. Az út földeken keresztül vezetett. Tudta, merre kell menni. Nem is tudom, hol léptük át a határt. 1944-ben jöttem vissza Szlovákiába, Nyitrára. Ott elhelyezett engem a zsidóság, mert Nyitrán nagyon jó volt a szervezés. Az egyik unokabátyám elintézte, hogy ismét hamis iratokat kapjak. Beosztottak engem Krškanyban

egy kőbányába, ahol a zsidó munkásoknak főztem. Nemsokára kitört a felkelés [lásd: Szlovák Nemzeti Felkelés], így egy darabig muszáj volt bujkálnom a szőlőben. De valaki feljelentett, és elvittek a gárdisták. Előbb bevitték minket egy fegyház pincéjébe, és mikor többen összegyűltünk, akkor Szeredbe szállítottak minket, onnan pedig egyenesen Ravensbrückbe. Ravensbrück egy női koncentrációs tábor volt Észak-Németországban. Utólag megtudtam, hogy negyvenezer nőt tartottak itt fogva. Éjjel-nappal dolgoztak a gázkamrák és kemencék [Ravensbrückben két-három hetente tartottak szelekciót, amikor is a szemmel láthatóan beteg vagy legyengült foglyokat Uckermarkba küldték „fölépülni”. Ez azonban nem jelentett mást, mint hogy egy lezárt barakkban éhhalálra ítélték őket. Legtöbbjük azonban meg sem érkezett Uckermarkba, mert kivégezték őket a teherautókból átalakított, ún. mobil gázkamrákban (ennek az akciónak a fedőneve az SS-szótárban „Mittweida” volt, a mittweidai transzport a „gázkamra” szinonimája volt)

(www.jewishgen.org/ForgottenCamps/Camps/MainCampsEng.html). – A szerk.]. Mivel tudtam németül, előfordult, hogy az SS-nők elvittek engem csomagokat kirakni, amiket elvettek a frissen jött raboktól. Egyszer éjjel láttam, hogy lángokban ég a kemence, és azt mondtam, hogy schrecklich [szörnyű]. Az SS-nő azt felelte, hogy ne nézzek oda. Másnap engem és öt nőt beosztottak a kemencéhez. Slauggal kellett kimosni a kemencéket, és egy medencébe ment a víz. Ott aranyfogakat kellett keresnünk, de én nem és nem akartam találni. Ott voltam kétszer-háromszor, aztán máshová osztottak be. Az volt néhány napig a munkám. Szörnyű volt. Tífuszt kaptam. A fogaim kiestek, biztosan volt negyvenkét fok lázam is, de szerencsém volt, és meggyógyultam. Szörnyű volt, én már akkor csont és bőr voltam. Nagyon rossz állapotban voltam, azt nem is lehet elmesélni. Egy szép napon azt kérdezték, hogy ki megy munkára. Jelentkeztem. Mindegy volt már nekem. Olyan állapotban voltam, hogy már... Másnap jött a Lagerkommandant – 90825 volt a számom –, és elvitt engem a Siemens gyárba [Ravensbrück egy Fürstenberg nevű városka mellett volt. Fürstenbergben működött a Siemens egyik gyára, ahol a női tábor foglyait dolgoztatták. – A szerk.]. A Siemens gyárban egy cseh nő volt – Anička Vaverkovának hívták –, aki megnézte, hogy nem reszket-e a kezem, és hogy a szemem jó-e. Jött az SS egy fehér kutyával, és azt mondja: „Anička, megint egy kommunistát vett be a gyárba?” Azt mondja, nem, ez a rokonom. (Aničkákat azért zárták a lágerba, mert kommunista volt.) Ő is tudott németül. Úgy kerültem be a Siemens gyárba, ahol tisztaság és meleg uralkodott. Repülőgép-alkatrészeket csináltam, kondenzátorokat, de nem hittek nekem, és minden darabot átvilágítottak, hogy nem szabotáltam-e. Ott tizenkét órát dolgoztam. Reggel hattól este hatig. A másik héten este hattól reggel hatig. De tisztában és melegben voltam, ő mentett meg engem, ez az Anička.

Végig a Siemens gyárban voltam, onnan is szabadultam. A csehek csoportokat szerveztek, mert a közeli táborban tartották fogva Zápotockýt és a vejét. Prágában pénzt gyűjtöttek benzinre, és autóbusszal jöttek értünk. A tábor Prágától olyan messze volt, hogy egy éjszakát kint a földeken aludtunk, és csak másnap mentünk tovább. A határon elénekeltük a csehszlovák himnuszt, a „Kde domov můj”-t [Hol az én hazám? – A szerk.]. Prágában, mivel beteg voltam, elhelyeztek egy kórházban. Két hétig feküdtem bent. Amikor már kicsit rendbe jöttem, kaptam ezer koronát útiköltségre, hogy haza tudjak jönni. Amikor hazajöttem, akkor tudtam meg, hogy mi történt a szüleimmel.

Az édesapám gazdasági szempontból fontos személynek számított egészen 1944-ig, a Szlovák Nemzeti Felkelésig. Az apám utazhatott is, mert vezetnie kellett a nagykereskedést. A felkelés leverése után a németek megszállták Szlovákiát, és újra elkezdődtek a deportálások. Szeptember

tizenegyedikén [Nagy]Tapolcsányból összesen ötvenhárom embert vittek el, közöttük volt az édesapám, édesanyám és a Márta nővérem. Márta a fasizmus alatt bujkált, egy ideig egy táborban, de a szülői ház padlásán is. Főleg zsidókat hurcoltak el, de akadt köztük partizán és egy-két orosz katona is. A gárdisták autóbusszon vitték őket Szeredbe, útközben meggondolták magukat, és Nemčicén, mely akkor [Nagy]Tapolcsányhoz tartozott még, kihajtották őket az autóbusból. Meg kellett ásniuk a saját sírjukat. A gárdisták parancsnokát Zeiselnek hívták. A háború után a nevét c-vel írta: Ceisel. Amíg éltek, elvettek tőlük mindent, még az ennivalót is, aztán lelőtték és elásták őket. A háború után a város felnyitatta a tömegsírt, és vallásuk szerint eltemették az áldozatokat. Az öcsém, aki már otthon volt, felismerte a szüleinket és a nővéremet, mert a hullák télen a földben voltak. A ruhájuk szerint is felismerte őket. A zsidókat a zsidó temetőbe temették, a katolikusokat a katolikusba. A háború után hárman maradtunk a családból, én, az öcsém, Dezider és a húgom, Klári.

Dezider a háborús időszakot végigharcolta mint partizán. A csoportját Hornonitriansky partizánsky oddielnek hívták, és a parancsnokuk a szovjet Jegorov kapitány volt. Hát, sok mindenféle dolog volt ott. Olyan is előfordult, hogy az emberek segítették őket. De akadtak sajnos olyan partizánok is, akik két részre játszottak. Sok gárdista elköltözött magyar vidékre, és megváltoztatták a nevüket, mint például a Zeisel. Magyar vidéken már c-vel írta a nevét Ceisel, szlovák vidéken Z-vel. Ezek a gárdisták idejöttek a magyar vidékre, vagy elbújtak az erdőben, mint a partizánok. Mi történt velük a háború után? Semmi. Egy időben itt is volt [Érsekújvárbán], hogy május elsején kivonultunk a cégtől. Én is. Az egyik gárdista parancsnokot Streichernek hívták, láttam őt, ahogy vezette a gyerekeket a felvonuláson. Valahol vidéken tanított.

Mivel a kommunisták elvették az üzletet [lásd: államosítás Csehszlovákiában], Dezider vasutasnak tanult ki, mozdonyvezetőnek. Aztán kivándorolt Izraelba, és ott is mint mozdonyvezető dolgozott. Megnősült, egy érsekújvári lány lett a felesége. Született egy lánya, Márta, aki ma Londonban él. Elment oda angolt tanulni, és ott is maradt. Márta férje egy japán, Kunici nevezetű lett. Mártának szintén egy lánya született, Juliko Kunici, de hallottam, hogy válófélben van.

A Klári húgom Szlovákiában bujkált. Először Trencsénben, de ott valahogy felismerték, ezért aztán Kelet-Szlovákiában bujkált. Abban az időben már szerelmes volt egy Farský nevezetű fiatalemberbe, aki mint a jövőendő férje bújtatta. A háború után összeházasodtak. Tanító volt. A háború után Klári először egy üzletben helyezkedett el. Négy gyereke született. Az egyik meghalt, a Péter. Krisztina Lachová a Nemzeti Bankban dolgozik, a fia, Štefan kardiológus. Még egy lánya született, a Dagmar. Amikor már a gyermekek felcseperedtek, Klári a Čedoknál [A legnagyobb utazási iroda, amelyet 1920-ban alapítottak, prágai székhellyel. A név a „Československá dopravní kancelář” (Csehszlovák Utazási Iroda) rövidítése. – A szerk.] kezdett dolgozni. Tudott németül, angolul.

A Tiso alatt azt kiabálták, hogy kicsináljuk a zsidókat, de ez megmaradt a Tiso után is. Hisz ez volt a pogrom. A pogrom azért volt, mert a deportált zsidók házába beköltöztek a nem zsidók, elfoglalták az üzleteket is. Amikor a zsidók visszajöttek 1945-ben, ezek féltek, hogy vissza fogják követelni az üzleteket és a lakásokat. Ez volt a fő oka a pogrom kitörésének. Ma már egy zsidó sem lakik [Nagy]Tapolcsányban. Elmentek onnan Amerikába, Ausztráliába, Izraelba. A pogrom számomra úgy kezdődött, hogy vasárnap délután egy gazdához tejért indultam, kannával a kezemben. Találkoztam egy ismerős asszonnyal, aki azt mondta nekem, hogy „bújjon el!”. Álltam a

kapu előtt, és nem tudtam, miért mondja. Egy másik asszony ismét azt mondta, hogy „bújjon el!”. Nem ment a fejembe. Mentem tovább, és megint egy azt mondta: „bújjon el!” Látom, hogy a túlsó oldalon egy asszony, akit jól ismertem, fogott egy zsidó gyereket, és a hajánál fogva húzta. Átugortam, nem gondolkoztam, a gyereket kitéptem a kezéből. Bementem a lakásomba. A pogrom ürügye viszont más volt. Vasárnap délelőtt a nagymisén azt mondta egy Richter nevű ember, hogy a zsidók el akarják foglalni a kolostort. [Nagy]Tapolcsányban apácák is éltek. Az utcán egy asszony mesélte, hogy a vasárnapi misén azt hangzott el, hogy a zsidók el akarják venni a kolostort. Ezt a templomban jelentették ki. Délután hallottam, hogy az asszonyok mentek a kolostort megvédeni. Közben doktor Mokrina a gyerekeknek védőoltást adott a chrípka [influenza] ellen. De nem ő jött, hanem egy zsidó orvos, doktor Berger. Őt összeverték, mert gondolták, hogy biztos rossz szérumot ad a gyerekeknek. Ezután elkezdődött a pogrom, és kivonultak a városba. Nem tudom, ki vezette a csoportokat. Ment az egész csoport, és ahol zsidót láttak, összeverték. A polgármester hiába szólította fel a lakosságot hangosbeszélőn keresztül, hogy ne csináljanak olyat, meg mit tudom én, mit. A városba kivezényelték a katonaságot is. Nagyon sok embert összeverték. Az esemény után végleg elmentek a zsidók [Nagy]Tapolcsányból. Utólagosan azt írták, hogy az egészet a volt gárdisták rendezték. Én mondtam, hogy miért vennék el a zsidók a kolostort, hiszen itt áll az üres rabbi lakás, az iskolák. Minden üres, nem jöttek vissza a gyerekek. Minek a kolostor, itt vannak a főtéren az üres házak. A pogrom csak vasárnap délutánig tartott. Másnap kimentem az utcára, találkoztam az emberekkel, kérdezgettek, hogy van, mit csinál, mintha semmi sem történt volna. [„1945 őszén a városban elterjedt a hír, hogy a nagytapolcsányi kolostorból kilakoltatják az irgalmas rend nővéreit, és zsidó tanítóképző létesül a kolostorban. 1945. szeptember 24-én [hétfőn] reggel több tízezer nagytapolcsányi vonult az utcára tüntetni, közben a tömegben a legkülönbébb álhírek kaptak szárnyra. Jóllehet szó sem volt arról, hogy a rendházban zsidó tanítóképző létesül, a tüntető tömeg tudni vélte, hogy a zsidók máris beköltöztek, keresztény kegytárgyakat gyaláztak meg, az apácákat kiűzték, és a feszületet is megtaposták. A pogromhangulat rövidesen tettelegességgé fajult, mert valaki kitalálta, hogy egy zsidó orvos valamilyen védőoltási akció keretében méreggel oltott be keresztény gyerekeket. A tömeghisztériává fokozódott indulatok oda vezettek, hogy a tüntetők erőszakkal behatoltak a nagytapolcsányi zsidó családok házaiba, mintegy félszáz zsidót megvertek, több házat kifosztottak. A rendőri közbelépés után 15 zsidó embert kórházba kellett szállítani. A rendőrség nem bírt a tömeggel, a hangulat csak a segítségül hívott katonai erők megérkezése után csillapodott” (nol.hu/article-proxy/381667/ - 52k). – A szerk.]

A háború után a szülői házban laktam. A kommunizmus alatt elvették az üzletünket. Nem volt mihez kezdeni. Később a házat is lebontották, mivel egy szegény kommunistának a háza mellettünk állt, és sok pénzt akart azzal keresni, hogy a telkén építsék fel a kommunista párt kultúrházát, azért lebontották a miénket is. [Nagy]Tapolcsányban a kultúrház épületét úgy hívják, hogy „čapkář” [tapsolda], mert a kommunizmus alatt mindenki „čapkál”-t. 1946-ban férjhez mentem, Érsekújvárra költöztünk. Megszületett a kisfiam. Később az élelmiszer-nagyraktárban dolgoztam.

Közvetlenül a háború után elmentem Érsekújvárra intézkedni egy ügyben. Egy [érsek]újvári asszony eljött [Nagy]Tapolcsányba a szüleimhez, még a háborús idők alatt, hogy Pestre utazik egy családhoz, és ruhaneműt, kabátot és mit tudom én, mit visz nekik. Felajánlotta a szüleimnek, hogy nekem is elviszi a holmijaim, ha küldenek vele. Arról kezdett beszélni, hogy én ékszert is kérek,

amit a virágcserepbe dugtam. Ekkor rájöttek a szülők, hogy hazudik. Ez a nő nem adott nekem semmit. Később erről a nőről mesélt nekem a Fischer néni, akivel jóban voltam, mesélte, hogy a határon mindent elvettek tőle. A háború után egyszer a Zámčannál [Zámčan – textilgyár. – A szerk.] megláttam rajta a sötétkék selyemruhámát, kivarott margarétákkal. Amikor meglátott, úgy eltűnt, hogy többé nem találkoztam vele. Ezt az asszonyt akartam felkeresni, de nem sikerült. Pôrodníčka [bábaasszony] volt. Nagyon rossz ember lehetett, mert az egyik udvaron az asszonyok meg akarták verni, és csak úgy menekült, hogy az ablakon kellett kiugornia. Schultznénak hívták. Zsidó férje volt. Vissza akartam tőle kérni a ruháim, de balszerencsémre az a csendőr, akihez fordultam, jóban volt vele. Így nem sikerült visszakapni a holmijaimat. Bementem egy [nagy]tapolcsányi barátnőmhöz, aki [Érsek]Újvárott dolgozott. Mindenki elpusztult a családjából, csak ő maradt meg. A zsinagóga mellett dolgozott, volt ott egy üzlet, ahol porcelánt és kristályt árultak, ő volt a pénztárban. Ez a barátnőm mutatta be ott a leendő férjemet.

Először csak levelezgettünk, majd eljött látogatóba is. 1946-ban megtartottuk az esküvőt Pöstyénben, egy szállodában. Nem akartam [Nagy]Tapolcsányban tartani, mert sok mindenkit meg kellett volna hívni, de mivel nem voltak szüleim... A lelkiállapotom is rossz volt. Az esküvőnkre eljött a húgom. Nem is akartam, hogy [Nagy]Tapolcsányban kíváncsiskodjanak. A zsidó esküvőt [lásd: házasság, esküvői szertartás] Pöstyénben tartottuk meg, a polgárit még előtte itt, [Érsek]Újvárbán. Annak idején még nem a városházán eskettek, hanem a mai inasiskola helyén, ott volt a jegyző. Az esküvőm alkalmából először és egyben utoljára is elmentem a mikvébe itt, [Érsek]Újvárbán.

A férjemet Ondrej Hornnak, magyarul Horn Andrásnak hívták. A szülei Horton éltek [Hort – nagyközség volt Heves vm.-ben, 1891-ben 3000, 1910-ben 4100, 1920-ban 4400 lakossal. – A szerk.]. A férjem is ott született, de aztán eljöttek Érsekújvárra, mert itt élt az egész családjuk. Még Magyarországon kereskedelmi iskolát végzett. A párom anyanyelve magyar, ezért eleinte magyarul beszéltünk, de aztán szlovákul, mert ő is meg akarta tanulni a szlovák nyelvet. Mindig azt mondta, hogy te előbb megtanultál magyarul (helyesírássra gondolt), mint én szlovákul. A férjem családjának volt egy fatelepe, már itt, Csehszlovákiában [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság], ott dolgozott ő is. A kommunizmus alatt elvették a telepet, így a férjem a Jednotában helyezkedett el. Megkedvelte őt a Jednota főnöke. Kijelentette, hogy olyan ember kell a Jednotának, aki egyben jó kereskedő is. Behívta magához a férjemet, és azt mondta, hogy maga lesz a cég ügyvédje. Maga most összezsomagolja a holmiját, és hétfőn reggel az Alacsony-Tátrába megy iskolára. Emlékszem, télen volt, mert hosszú trikókat vettem neki. Ott tanulta a jogi tanácsadást. Nem kellett mindent megtanulnia, csak az üzleti részt. Huszonöt évig dolgozott a cégnél mint ügyvéd. Amikor elment nyugdíjba, még fél napot dolgozott egy vendéglátó cégnél, szintén mint jogász. Nagyon sokat dohányzott, több, mint negyven cigarettát szívott el naponta. Tüdőrákban halt meg. Tizenkilenc éve már, 1986. december ötödikén. Zsidó temetése volt, de csak a templomban, mert a fiam már Amerikában élt. A Jednotából is elbúcsúztatták. Itt van a zsidó temetőben eltemetve. [Nagy]Tapolcsányban ilyesmi nem létezett, hogy külön van a vallásos és a kevésbé vallásos temető, ott csak egy temető van. Itt, [Érsek]Újvárbán kettő is van. A férjem a kevésbé vallásosban nyugszik. A sírkövet már mindkettőnknek elkészíttettem.

Először egy vendéglőben kezdtem dolgozni. Az épület a csendőrség közelében állt. Amikor felépült a nagykereskedés, ahonnan az üzletbe szállítják az élelmiszereket, akkor beléptem oda. Az én feladatam volt felügyelni az üzletek árukészletére. Minden boltba egy bizonyos napon szállítottuk ki

az árut. Ezt ki kellett írni. Az üzletvezető kiírta a megrendelést, ez kell, az kell, én átvettem, és kiírtam. Talán tíz teherautóval szállították szét az árut.

1948. április tizennyolcadikán megszületett a fiam, Pali. A fiunknak volt brít milája, megtisztelték. A háború után itt elég sok zsidó lakott, de 1948-ban megkezdődött a kivándorlás Amerikába, Izraelba és Ausztráliába. Mi is ki akartunk menni, de mivel megszületett a kisgyerek, várni akartunk egy kicsit, mert ott nem tudtuk volna neki nyújtani azt, amit kell. Aztán már nem mehettünk. Nagyon boldogok voltunk. Örömmel neveltük. A fiamat kiskorától a zsidó valláshoz vezettük. Rendszeresen eljárt a templomba is. Fleischer bácsi tanította őt héberre és természetesen a zsidó szokásokra. Volt bár micvója, emlékszem, a Rajtman cukrász sütötte a süteményeket.

A fiunkkal otthon csak szlovákul beszélünk, de a barátai és az iskolatársai csak magyarul beszéltek. Ott laktunk a Bernolák utcában. Szlovák iskolába járt. Az igazgató egyszer behívta őket: „Gyerekek, ti szlovák iskolába jártok, és magyarul beszéltek, legalább az iskolában a szünidő alatt beszéljete szlovákul.” Jó barátai voltak a Ševčík Laci, Forgács Milán, azt hiszem, hogy most ő az iskola igazgatója. A fiam szlovákul és magyarul tud még ma is. Adtam neki magyar könyveket, amelyeket ajándékba kaptam, de azt mondta, hogy anyu, nekem nehezemre esik már olvasni. A felesége Pöstyénből származik, szlovák. Otthon is csak szlovákul beszéltek. Amikor még az unokáim otthon voltak, ők is tudtak szlovákul. A férjük amerikai állampolgár, ma már csak angolul beszélnek. A fiúunokám azt mondja: „Ja vím slovensky! Prosím si pivo!” [Tudok szlovákul! Sört kérek!] Nagyon jó gyerek. Ízlett neki a szlovák sör. Amerikában is árusítanak sört, de alacsonyabb a szesztartalma. Mondjuk, a jogosítványt Amerikában megkapja a tizenhat éves is, de inni nem kap, csak huszonegy évesen. Furcsa.

Pali nagyon gyűlölte a kommunista rendszert. 1968-ban [lásd: Prágai tavasz], amikor bejöttek az oroszok, megszökött. Először Bécsbe mentek a majdani feleségével. A Szochnut elszállította őket Izraelbe. Izraelben, Haifában fejezte be az építészmérnöki iskolát, ott „Technion”-nak hívják. Itt két évet járt, a többit Izraelben fejezte be. Izraelben élt egy távoli rokon, akinél idénymunkásként dolgozott, hogy némi pénzt keressen. Nagyon jó ember a fiam, nagyon jó szívű, rendes. Izraelből kiküldték két és fél évre Nigériába. Nigéria akkoriban angol kolónia volt, az Elefántcsontparton voltak [A Nigériai Szövetségi Köztársaság 1960 óta független állam, és ugyanez év óta a Nemzetközösség tagja. – A szerk.]. Főleg gátakat épített. A víz ott, Afrikában nagyon fontos. Az elnöki palotában már nem is tudom, mit építettek. Érdekes volt, hogy egyszer kaptam egy képet az Elefántcsontpartról. Az unokáim egy medencében ültek, ahol krokodilok úszkáltak. Hát én rosszul lettem. Telefonáltam a gyerekeknek, hogy mertek ti ott ülni?! Azt mondták, hogy az elnök párizsi egyetemre járt, és kitanult gyerekorvos. Amikor visszajött Nigériába, akkor visszavette a régi szokásokat, az öltözködést, mindent, ami ott van. Egy jós megjövendölte neki, hogy a lelke a halála után egy krokodilba fog vándorolni. Ezért, hogy ne kelljen a lelkének messzire vándorolni, idomított krokodilokat tartott. Csak azon csodálkoztam, hogy ez egy egyetemet végzett ember, és... A jól végzett munkájáért a fiam egy körutat kapott Amerikába és Kanadába. Úgy megtetszett neki Amerika, hogy kiköltöztek oda. A fiamnak három államvizsgát kellett letennie. Fél éven belül a foglalkozása mellett megcsinálta. Most egy ipari üzemet épít, tíz órát dolgozik naponta.

Tartjuk egymással a kapcsolatot. A fiam és a felesége évente eljönnek ide. Én háromszor voltam kint. A fiúunoka, Ofer tavaly szintén járt itt a felségével, akkor nősült. Nagyon tetszett neki Szlovákia, főleg a pöstyéni termálfürdő. A lányt, Ronitot nem láttam, mert nem utazhatok ki, már

nem tudok. Háromszor voltam náluk. Amikor a férjem meghalt, fél évig náluk laktam. Nem nagyon látogattam az istentiszteleteket. A fiam ott beilleszkedett a zsidó közösségbe. A legjobb barátja a Katz Mojse, a ber-sévai rabbi fia. A fiam feleségét Boženka Hornovának, született Mydlovának hívják. Pöstyénből származik. A menyem rokonságával jóban vagyok itt is. A szülei már meghaltak. Az ünnepekre is felhívtak. Amikor eljönnek Amerikából, akkor együtt összejövünk Pöstyénben. A lehető legjobb viszonyban vagyok a menyem családjával.

Paliéknak két gyermekük született. Ronit 1971-ben és Ofer 1975-ben. Az unokáim tudják, hogy zsidók. Az apjuk tiszteletére eljönnek a nagyünnepekre, a család összejön. Ronit már Izraelban született. Nagyon tudja, hogy mit és hogyan kell. Húsvétkor [Pészah] nagy vacsorát tartunk, úgy is mondhatom, hogy a Krisztus utolsó vacsorája, olyan módon, hogy összejön a család. Eszik ezt a nem kovászos kenyeret, bort, meg mit tudom, mit. Vacsora van, és akkor összejön a család. Hát most is az unokái, tehát a dédunokáim a fiamnál vacsoráztak. Ha kell, a mama is segít. Mindkét unokám közgazdasági egyetemre járt. A lányunokám nagyon okos, nagyon ügyes. Három gyereke van, nem dolgozik. A férje amerikai, a vallását nem kérdeztem. Foglalkozására nézve gyárigazgató, ilyen eletrotechnikai dolgokkal foglalkozik. Azonkívül felülvizsgál még két gyárat. Nagyon sokat utazik. A legidősebb dédunokám alapiskolába jár. Bradley egy évvel fiatalabb, óvodába jár, ugyanúgy a harmadik, a Dean is.

A háború után a vallást csak szimbolikusan tartottuk. Megtartottuk a nagyünnepeket. A férjem minden szombaton eljárt a templomba, de én csak az ünnepekkor. Nemrég is voltam egy halotti misén. A háború után nem díszítettünk karácsonyfát, de most, amikor már Pozsonyban töltöm a testvérem lányánál [Kristína Lachová] az ünnepeket, akkor már ott van karácsonyfa. Én is segítettem a díszítésénél. Krisztina apja katolikus volt, és a férje is az. Ő már katolikus. Díszítenek már karácsonyfát. A fiunknak csak később meséltük el, hogy mi történt a családommal. Néha szoktam főzni zsidó ételeket, diós halat és sóletet.

Nagyon rosszul éltem meg az 1948-as kommunista hatalomátvételt. A Sztálin-rendszer alatt negyvenmillió ember pusztult el. A kommunizmus alatt az volt a bűnünk, hogy a férjem nem lépett be a kommunista pártba. Üldözve voltunk. Egy hámszobás lakásban laktunk. A kommunisták szerint nagy volt nekünk, így betettek hozzánk egy családot. A fiuk kétszer is betört hozzánk – lopott. Kaptak egy szoba-konyhát, nekünk is csak annyi maradt. Elhatároztuk, hogy elmegyünk onnan lakni. Eladtuk a házat, és idejöttünk lakni, a panellakásba. A férjem családjának a fatelepét elvették. Szenvedtünk a kommunizmus alatt. A férjemet ártatlanul letartóztatták, Komáromban tartották negyvenkilenc napig. Alexander Dubček apja, Štefan [nagy]tapolcsányi származású volt. [Nagy]Tapolcsány nem nagy város, és mivel ismertem, felkerestem. Azt mondtam, hogyha a férjem bűnös, és ha én hazudtam, akkor adjanak neki dupla büntetést. De a férjem ártatlan, és intézze el, hogy elengedjék... Ő segített, hogy a férjemet kiengedjék a börtönből. Az volt az érdekes, hogy semmi papírt nem adtak neki, azért hogy ne maradjon erről az esetről semmi nyom. Dubček csak betelefonált Komáromba, és a férjemet kiengedték. Az 1968-as évből csak arra emlékszem, hogy ott laktunk, ahol bejöttek a tankok. Előbb féltünk, de aztán mit tudom én.

Izrael megalkulására nagy örömmel reagáltam, hogy végre van saját országunk. Csak szörnyű, hogy ezek a merényletek... Érdekes, hogy nem egyformán van ez. Haifán, ahol a fiam lakott, az egy gyári város, inkább szocialista, ott nemigen van robbantás vagy ilyesmi. Haifában hatszor voltam. Egyszer, amikor ott tartózkodtam, odajött a fiamhoz egy arab. Köszönt, a fiam üdvözölte.

„Mérnök úr, szeretnék egy tervet egy arab stílusú házhoz.” A különbség az, hogy az arabok először oszlopokat építenek. Főnt van a ház, ha van elég pénze, akkor az oszlopokat beépíti, és lent is lesz lakás. A fiam tudta, mert az első állása városi mérnök volt. Ott az arabokkal jóban vannak.

A konfliktus nagyon ki van élesítve Jeruzsálemban. A legnagyobb szerencsétlenség, hogy a Szent Hegyen három templom áll egymás mellett: a zsinagóga, a katolikus templom és a mesita. Nem lehet elosztani. Én bementem mindegyikbe. Csak a mesitába kellett befizetni. Le kellett venni a cipőt, de aki tudta, az vitt magával papucsot. Voltam a Krisztus sírjánál is. A Krisztus sírja nincs a földben, hanem csak fekete vászonnal van betakarva. Állandó szolgálatot tart ott egy pap. Gyertyát is gyújthat az ember. Egy perselybe bedobnak öt dollárt, és kész. Nem kérnek belépőt, de ha valaki akar... Balszerencsémre egy francia csapat tartózkodott ott, így nem volt nyugalom. Azonkívül megnéztem a nazareti templomot is. Gyönyörű, maga a kereszt öt kiló aranyból van. A templom bézs színű, de olyan tiszta, hogy a padlóról akár enni is lehetne. Modern stílusban épült, de bent megtartották a régi hagyományokat [A nazareti Angyali üdvözet templomáról van szó. – A szerk.]. Kint egy kutat fúrtak, Szűz Máriának szentelték, ott a víz a legfontosabb. A nazareti templomot kétszer is megnéztem, mert annyira meghatott. A kapunál egy plébános [de legalábbis katolikus pap] állt. Amint belép az ember, mondjuk, voltak ott amerikaiak kivágott ruhákkal, a plébános azt mondta, sorry, így nem mehet be. Szvettert vagy kendőt kellett felvenni, csak úgy lehet oda belépni. Csak az a tragédia, hogy így egyik templom a másik mellett áll, és nem lehet elosztani. Mindegyiknek népnek ez a legszentebb helye. A mesitában láttam egy üveg valamit, a vezető magyarázta, hogy azon keresztül ment Allah az égbe, mert az volt a legmagasabb pont, és az állt legközelebb az éghez [Hornova emlékezetében valószínűleg egy kissé összeecsúsztak a helyszínek: a Szent Hegy a Templom-hegy. A Templom-hegyen (Moriah-hegy) állt egykor az i. e. 590-ben épült Első Templom (Salamon Templom), amelyet i. e. 586-ban leromboltak a babiloniak, majd itt emelték az i. e. 6. században az új, a Második (Salamon) Templomot, amelyet i. sz. 70-ben, miután Jeruzsálemet elfoglalták, a rómaiak romboltak le. Ma már csak a Siratófal, a Templom-hegy külső, tartófalának nyugati szakasza az egyetlen megmaradt rész abból az építményből, amellyel Heródes egészítette ki a Második Templomot. (A Siratófal megőrizte szentségét a zsidó tudatban, annak ellenére, hogy nem volt része a Templom épületegyüttesének. A falat azért nevezték el Siratófalnak – de nem maguk a zsidók, ők „Nyugati falnak” (Kótel maaraví) nevezik –, mert a zsidók itt gyászolták a Templom lerombolását.) Ugyancsak a Templom-hegyen, a déli oldalon áll a muzulmánok harmadik legszentebb helye, a 7. században épült al-Aksza mecset és a hozzá tartozó Sziklamecset. A Templom-hegyen azonban ma se zsinagóga nincs, se katolikus templom. – A szerk.].

Izraelban összesen hatszor, Amerikában háromszor voltam. Az egész ország tetszett, a pálmák a tenger..., szóval minden. Keservesen dolgoztak ott, mert akik kimentek, akik elszöktek a fasizmus elől, még sátrakban laktak, és mindenütt mocsarak, ingoványok voltak. Idealisták voltak, ezért dolgoztak. Szép az az ország, ha nyugodt és békében tudnak élni. Amerikában háromszor voltam. Egyszer egy hétig New Yorkban, majd Hollywoodban laktam. A város nem nagyon érdekes, csupa trükk. Egy napig a Disneylandben is tartózkodtam. Kipróbáltam a tengeralattjárót, hogy megismerje az ember a tengeri életet. Megnéztem Las Vegast. Las Vegas egy sivatag, négy és fél órányira van Los Angeleستől. Egy fantasztikus valami, rengeteg kaszinó. Én is játszottam egy kaszinóban, pókereztem. Százhusz dollárt nyertem, aztán már nem járt a kártya, veszíteni kezdtem. Abbahagytam. Sétáltam az automaták között. Ahogy sétálgattam, látom, az egyik ember

nyert. A nyereség fém dobozba potyog, hogy zajt csapjon, és az emberek lássák, hogy valaki nyert. De volt olyan eset is, hogy valaki az autóját is elveszítette. Gondolta, hogy egyszer csak nyerni fog, de nem nyert. Nem lehet leírni azt a Las Vegas, fantasztikus. Most a menyem bátyja utazott ki Németországból Las Vegasba a feleségével és gyerekekkel. Mondtam nekik, hogy azt nem lehet egy nap alatt megnézni. Mesélték, anyu, ha most látná, hogy mi van ott még! Fantázia.

A 1989-es év [lásd: bársonyos forradalom] nem érintett különösebben. Ami a mostani életem illeti, van egy társaságunk, akik rendszeresen összejárunk. Sajnos mindegyikünk már özvegy. Mindig találkozunk valamelyikünkkel, elsősorban elmeséljük, hogyan állunk a betegségeinkkel, aztán szinte mindenről beszélgetünk. A mindennapi életünkben sokat segít az, hogy mindenkihez rendszeresen jár egy ápolónő. Nem utolsósorban itt van még a Heni [Henrich Stern – szociális munkás az érsekújvári hitközségnél], aki bennünket, öregeket szükség szerint elvisz autóval az orvoshoz vagy az itteni összejövetelekre, amit a kile [hitközség] szokott szervezni. Hozzá kell tennem, hogy a kile vezetősége mindent megtesz az életünk megkönnyítése érdekében.